

Oda az igazság

A magyarországi társadalmi igazságosság érzékelése emigránsok és
aktivisták körében

Tartalom

Bevezető	3
Metaelméleti keret, módszertan és kutatási kérdés	7
A minta	12
Eredmények.....	13
Következtetések	26
A tanulmány eredményeinek további alkalmazhatósága	30
Irodalom	32

Bevezető

A társadalomról való gondolkodásnak mindig is fontos, bizonyos korokban a legfontosabb kérdése volt az igazságos(abb) társadalom elérésének lehetősége. Az igény arra, hogy a társadalmi különbségek ésszerű keretek között maradjanak, szintén nem új keletű; a modern kor jövőorientált, racionális szelleme korán a zászlajára tűzte a kapitalizmus zsenge korától jelen levő és növekedő társadalmi távolságok mérséklését (Berlin, 1996). Külön érdekes, hogy az az államszocialista rendszer, ami országunkban fél évszázadon át működött, kifejezetten legitimációs ideológiaként használta a marxizmus tanait, és az abban vázolt kommunizmus eljövételét ígérte. A teljes depriváció, a legalapvetőbb szükségleteit kielégíteni nem tudó osztály ugyan megszűnt, de a kommunizmus eljövetele beváratlan ígért maradt, mint ahogy a társadalmi különbségek jelentős mérséklődése is (Ladányi, 2012). Ránk maradt viszont egy annál fontosabb gondolati séma, a létező szocializmus legitimációs mantrája, ami azóta is kísért a társadalmi cserekapcsolatokról, valamint disztributív igazságosságról alkotott véleményünkben: ez a szükségletek szerinti és az egyenlő elosztás elegye, amivel a kádári rendszer sikerrel teremtette meg a gondoskodó államra tartott igényt (Csepeli-Örkény, 1992).

A régióinkban 25 éve lezajlott társadalmi – gazdasági – politikai átalakulás, amire rendszerváltozásként referálunk, nem csak a hazai társadalomtudományos kutatásnak biztosított bőséges vizsgálódási területet. Jelentős volt az a nemzetközi figyelem is, ami a posztoszocialista átmenetet övezte, és próbálta monitorozni, hogy a központosított, puha diktatúrákban edződött társadalmak hogyan képesek működtetni azt a liberális–kapitalista rendszert, aminek intézményi kereteit villámgyorsasággal megteremtették, átvették az azokat régóta működtető ’nyugati’ társadalmaktól – vajon gyökeret ereszt-e a ’mindenki érdemei szerint’ elve, a meritokratizmus? Ezek az országok az államszocializmus fél évszázadig tartó intermezzója után iramodtak újból a mintaként szolgáló nyugati országok nyomába, ahol olyan „megszakítatlan modernizációs fejlődést látunk, amelynek eredményeképpen az egyéni teljesítmény értéke vált a társadalmi igazságosság döntő szempontjává” (Örkény 1997). A rendszerváltás megnövekedett optimizmust hozott, és egy új, rég nem tapasztalt legitimációs potenciált úgy a gazdasági, mint a politikai életben. A ’91-ben végzett kutatások szerint a társadalomban felébredt a meritokratizmus szelleme; olyan időket látott eljönni, amikor a sikerek nem kiismerhetetlen eszközökkel, kiszámíthatatlan módon, hanem az egyéni erőfeszítésekkel válnak majd elérhetővé (Örkény, 1997).

Ám a hurrá-optimizmus hulláma amilyen gyorsan jött, olyan gyorsan le is csillapodott és fokozatosan átadta a helyét az egyre mélyülő elkeseredésnek és bizalmatlanságnak. A gazdaság és a foglalkoztatás átstrukturálódásával tömegek veszítették el a munkahelyüket, és szorultak ki tartósan, többnyire végérvényesen a munkaerőpiacról, így létrehozva egy Magyarországon addig nem létező társadalmi réteget: az állami juttatásokból, esetleg feketemunkából élő underclasst (Ladányi, 2012; Kolosi és Róbert, 2004, Kolosi és Tóth, 2008). Egyre szélesebb elfogadottságot nyertek a sikert az erkölcstelenséggel, szerencsével, külső okokkal magyarázó diskurzusok, és a rendszerváltozás kezdeti bizakodáshulláma átadta a helyét az egzisztenciális fenyegetettség érzésének, valamint a sikerrel szembeni irigységnek (Csepeli, et al., 2004). Ám ez az irigység nem valóságos személyek irányában kimutatható meghatározott irányú irigység, hanem egy általános, státuszfüggetlen (felfelé és lefelé mobilakra is jellemző), és így a rendszerben gyanakvó, azt elutasító irigység lett (Rawls in Csepeli, et al., 2004). Ugyanakkor a '90-es években valóban felgyorsult a magyar társadalom gazdasági polarizálódása, ahol egy szűk gazdasági elit kiemelkedése mellett az általános deklasszáladási fenyegetettség vált jellemzővé – ennek objektív lenyomatánál akkor még jóval erősebb volt a szubjektív státuszvesztés, amit a különböző társadalmi rétegek érzéltek (Örkény, 1996; Csepeli et al., 2004). A kétezres években ez a folyamat lelassult, ám a 2008-as világgazdasági krízis és annak hatása Magyarországra tovább élezték az ezzel járó társadalmi feszültséget.

A versengésről való gondolkodás tehát hamar elhagyta a meritokratikus pályát, a sikert elképzelhetetlennek tartották csalás nélkül (Hunyady, Székely, 2003). Orosz Gábor (2007) plasztikusan szemléltette, hogy magának a versenynek a résztvevői, üzletemberek hogyan domborítják ki a kiforratlan magyar gazdasági élet kegyetlen, immorális oldalát, szabályozatlan voltát, és szereplőinek rövid-távú gondolkodását, és mértéktelen pénz-orientációját. Az eleinte alulszabályozott versengésben a kapcsolatok, különösképp a politikai kapcsolatok jelentősége, a korrupció, az agresszív piaci viselkedés hatékonysága mind hozzájárultak, hogy a versengés igazságossága alapvetően kérdőjeleződött meg (Fülöp, 2009).

A verseny mellett az új rendszert megtestesítő, anyagilag sikeres egyének fokozatos elutasítottságot váltottak ki. Ez érlelte ki a jelenséget, amit Örkény és társai (2006) sikervakságnak neveznek. A fogalom a sikert és a gazdagságot magyarázó külső és belső mutatók közötti különbséget írja le, és ennek a mutatóknak az elmozdulását, a sikert külső strukturális, vagy adott esetben amorális tényezőkön kapcsoló vélekedést. Ilyenek a kapcsolatok, a gátlástalanság, törtetés, vagy a külső gazdasági rendszer.

Ezt a rendszerkritikusságot erősíti meg a Hunyady György (2010, 2012b, 2013) által Magyarországon kutatott kontraszelekciós élményvilág. Ezek a kutatások az amerikai szociálpszichológus John Jost (2003) rendszerigazolás elméletének magyarországi alkalmazhatóságát firtatják. A rendszerigazolás teóriája az elmúlt évtizedek egyik legfontosabb társadalmi igazságosságot vizsgáló középszintű elmélete: arra a jelenségre próbál magyarázatot adni, amikor társadalmi csoportok, vagy akár egyének a saját szempontjukból előnytelen, alávetett helyzeteket legitimálnak – igazolják annak a rendszernek az igazságosságát, jogszerűségét, amiben ők marginalizálódnak. Legmeggyőzőbb példája az amerikai társadalom egészének működése, amiben a meritokratizmus szelleme olyan uralkodó legitimációs erő, hogy az alávetettek is elismerik, így affirmálva azt, hogy alávetett helyzetük jogos, igazságos. Az eddig taglaltak fényében nem meglepő, hogy hazánkban, ahol a társadalmi-gazdasági különbségek ugrásszerűen növekedtek meg a rendszerváltás után - miközben a polarizálódást kiváltó mechanizmusok rejtve maradtak - a meritokratikus rendszerigazolás helyett a kontraszelekciós élményvilág vált uralkodóvá, ahol teljesítmény és státusz egymással negatívan korrelál (Hunyady, 2012a).

Ezekből következik, hogy az elmúlt két évtizedben az új politikai-gazdasági rendszer jelentősen vesztett vonzerejéből és teret adott az előző rendszer nosztalgiájának, ami az egzisztenciális biztonságot, a - valójában soha létre nem jött (Ladányi, 2012) - gondoskodó jóléti államot értékeli fel a kialakuló bizonytalansággal szemben (Hunyady, 2013). Az egész posztoszocialista régióra jellemző a nyugati államokhoz képest erős igény a nagyfokú jövedelmi egyenlőségre, ami összekapcsolódik az állami gondoskodás iránti igénnyel. Ezek együtt akár az egyén személyes érdekeivel szemben is a nagyarányú állami redistribúció pártolásához vezetnek, létrehozva ezzel egy posztoszocialista rendszerigazolást (Hadarics, 2012). Ezt erősítik meg azok a nemzetközi kutatások, amikben menedzserek és szakmunkások vélt és igazságosnak tartott jövedelme közötti különbségek vizsgálata során a magyar társadalom bizonyult a leginkább egalitáriánusnak (Örkény-Székelyi, 2010). Ezt a politikai pártok is megpróbálják a maguk javára fordítani, és egalitáriánus retorikával szavazatot maximalizálni. Ez tovább erodálja a rendszert, és végül ahhoz vezethet, hogy a politika felé irányuló bizalmon túl a rendszer egészének legitimitása is az aktuális politikai hatalomhoz való viszonytól függjön (Hunyady, 2012b). Nagyon úgy tűnik, hogy a hatalmas legitimációs potenciál - amit a rendszerváltozás hozott- kihasználatlanul maradt, és mára Magyarországon hiányzik egy szolidáris társadalom legfőbb építőköve, a generalizált

bizalom, ami kulcsfontosságú lenne ahhoz, hogy a többség által vágyott, gondoskodó, kvázi szociáldemokrata jóléti állam megszülethessen (Jensen, Svendsen, 2011).

Metaelméleti keret, módszertan és kutatási kérdés

Az eddigiekben vázolt posztszocialista átmenet egyelőre tehát kevés aspektusból nevezhető össztársadalmi sikertörténetnek, és ezek között aligha szerepeltethetjük a társadalomlélektani aspektust. A már leírt kontraszelekciós élményvilágot támasztják alá mind az Örkény Antal, mind a Hunyady György nevével fémjelezhető különböző kutatások.

Kutatásomban nem célom igazolni vagy cáfolni ezt a kontraszelekciós élményvilágot – adottnak veszem. Célom viszont feltérképezni, hogy az erre a jellemzően posztszocialista élményvilágra adott válaszokból körvonalazódó csoportok hogyan **érzékelik, gondolkodnak** a társadalmi igazságosságról, annak változásairól? Bírhatnak-e magyarázó erővel a társadalmi igazságossággal, kontraszelekcióval kapcsolatos észleléseik és gondolataik? Az adatok értelmezésénél elsősorban a josti rendszerigazolás elmélet segítségével próbálok hasonlóságokat, különbségeket azonosítani a válaszadóim között, akiktől 2 órás félig-strukturált interjúk keretei között nyerem az adatokat.

A kutatott társadalmi réteg a tág magyarországi középosztály egy szűk, magasan képzett szegmense. Magyarországon a középosztály nagyon változatos gazdasági, társadalmi és kulturális testet képez - az általam kiválasztott interjúalanyokban közös viszont, hogy mindannyian magasan képzettek, Budapesten nőttek fel, valamint harmincas és negyvenes éveik közepén járó, nem első generációs értelmiségiek.

A kutatásban a csoportok meghatározására az Albert Hirschman (1970) nevéhez köthető kivonulás–tiltakozás elméletet alkalmazom. A szerző kapitalista vállalatok tanulmányozásánál érlelte ki az elméletét, mely a hanyatló teljesítményű intézményekkel szemben adott egyéni és társas válaszok két fő fajtájaként írta le a kivonulás és tiltakozás stratégiáit. Ezt aztán az élet különböző területein vizsgálta, így a migráció tanulmányozására is megtermékenyítően hatott (Hirschman, 1993). Felismervén, hogy a taglalt anómiás (Merton, 2000; Durkheim, 2000), - talán átmeneti - állapot értelmezhető a hirschmani keretben, két csoportot azonosítottam, amelyekkel a hirschmani ideáltípusokhoz, a kivonuló és tiltakozó válaszokhoz kívánok kapcsolódni:

Az első csoport az elmúlt tíz év olyan emigránsai, akik nem közvetlen, és sürgős gazdasági nyomás hatására, hanem „értéktudatosan”, értéket választva rendezték be külföldön életüket, azok után, hogy szerencsét próbáltak a kilencvenes, kétezres évek Magyarországon, de nem

találtak itt megelégedést. Ez az én kivonuló csoportom. Itt nem állítottam feltételként, hogy az egyén kivonulóként tekintsen magára, aki nem kíván visszatérni – a kulcskritérium az volt, hogy rendelkezzen személyes, minimum 2-3 éves tapasztalattal a hazai, valamint külföldi munkaerőpiacról.

A második csoport egy szintén értéktudatos réteg, csak más értelemben: ők aktivisták, olyanok, akik az élet különböző területein tevékenykednek, összefüggő rendszerként látnak társadalmi problémákat, amikre hajlandóak visszatérően tiltakozással válaszolni. Ez az én tiltakozó csoportom. Ezeknél az interjúalanyoknál feltételként állítottam, hogy aktivista tevékenységüket ellenszolgáltatás, fizetség nélkül végezzék. Továbbá szándékomban állt, hogy - mivel az aktivizmushoz vezető motivációk és a részvétel időintervallumai rendkívül heterogének (Kende és Kende 2012) – kitartó, valamilyen formában vezető, kezdeményező szerepet játszó személyeket találjak.

A magas képzettségű középosztály kiválasztása módszertanilag több szempontból is fontossággal bírt: ez az a társadalmi réteg, amelyik a kivonulás és a tiltakozás között még egy viszonylagos nyugalommal mérlegelhet; ez az a réteg, amelyik nem közvetlenül sürgető gazdasági nyomásra, fokozott stresszhelyzetben kénytelen - szó szerint - kimenekülni a hazai munkaerőpiacról. Ezért a kivonulóknál olyan interjúalanyokat kerestem, akik egy itthoni stabil egzisztenciát cseréltek egy külföldre, a tiltakozóknál pedig olyanokat, akiknek elérhető, reális alternatíva lenne a külföldre költözés. Feltételezhető, hogy e csoportok mindennapi kapcsolatban élnek az emigráció témájával, adott esetben őrlődnek is rajta, így azokkal a társadalmi igazságosságról szóló diskurzusokkal, vélekedésekkel is mindennapi kapcsolatban vannak, amik a kiköltözéssel, és az itthoni aktivizmussal, civil tevékenységgel kapcsolatba hozhatók – amelyekre én kíváncsi vagyok. Az interjúalanyok megválasztásánál fontos volt, hogy kor tekintetében homogén csoportot alkossanak – hiszen ez garantálta, hogy azonos időszakokkal kapcsolatos élményeket egymáshoz korban közeli pozíciókból narráljanak – a 35-45 évvel pedig az életszakaszt próbáltam megtalálni, ami már a fiatalkori identitáskeresés, de még az idősödő megállapodás előtt van.

Azt gondolom, hogy országunkban annyira különböző társadalmi valóságokat élnek meg a különböző társadalmi rétegek, hogy a rendszerigazolás elméletét érdemes azokban szeparáltan is vizsgálni. Ezt a középosztállyal kezdeni az eddigieken túl, még egy okból tartom relevánsnak: a mai világban a „középosztályosodó” társadalmak korát éljük, és kutatások sora bizonyítja, hogy a magyar társadalomban a gazdaság szerkezetváltása, és az ezzel járó

foglalkoztatási struktúra szükségszerű átalakulása ellenére nem erősíthető meg, hogy egy növekvő középosztályról beszélhetnénk, amelyik egy modern poszt-indusztriális, tudásalapú gazdaság húzóerejévé válhat. A visszafogott gazdasági fejlődés nem segíti, hogy az oktatási expanziónak köszönhető magasan képzett munkaerő képesítése és képessége szerint helyezkedjen el - az integrált európai munkaerőpiacon viszont megteheti, és egyre inkább meg is teszi ezt. Ez a folyamat nem csak a tudományos megismerést, de a politikai és gazdasági aktorokat is foglalkoztatja.

Bár a teljes népesség körében történt már számos kérdőíves adatfelvétel a témában, azt gondolom, hogy a kvantitatív módszertan az én szűkebb témám vizsgálatában akkor segíthet majd valós ismeretekhez, ha először sikerült feltárni a különböző csoportokra jellemző gondolati rendszereket, azok különbségeit és hasonlóságait. Vagyis ha egyáltalán tájékozódunk arról, hogy azoknak (a társadalmi igazságosságról szóló narratíváknak) valóban magyarázó erejük lehet-e a később adott életstratégiai válaszokban (külföldre költözés vagy aktivista bevonódás). Erre pedig a kvalitatív technikák alkalmazása a legmegfelelőbb. Én tehát azért választottam a narratív interjú technikát, mert a válaszadók személyes élményein túl a gondolati sémáikra, a társadalmi kérdésekről felvetett elbeszélési szempontjaikra vagyok kíváncsi, és amellet, hogy a rendszerigazolás elmélet lesz segítségemre azok strukturálásában, szabadságot kívánok hagyni nekik abban, hogy az általuk hangsúlyosnak gondolt szempontokat is megjelenítsék a diskurzusban (Szokolszky, 2004). Ez segíthet egy szélesebb kontextusban értelmezni a vizsgált kérdést.

A fenti megfontolások alapján alakítottam ki az interjúk fonalát, amiben egy enyhe tölcsértechnikával tartunk az egyén életének eseményeitől az általam előre kidolgozott kérdésekhez.

Az interjúk az alábbi struktúrát követik:

- Az első harmadban, a kutatási témám rövid ismertetése után, megkérem az interjúalanyt, hogy az ismertetett szempontokat figyelembe véve és azoknak hangsúlyt adva, beszélje el életének történetét.
- Miután ebben az időszakban én aprólékosan jegyzetelek, az interjú második harmadában spontán kérdéseket teszek fel az interjúalanynak az elbeszélte történet számomra releváns és potenciálisan további információkat hordozó részletek kibontását kérve.

- Az interjú befejező részében előre elkészített, nyitott és félig nyitott kérdéseket teszek fel személyes élményekről és gondolatokról a közelmúlt magyar történelméről, a magyar társadalom működéséről. A kérdések kidolgozásához inspiráltak a Hunyady féle kontraszelekció és rendszerigazolás skálák (Hunyady, 2010), az Örkény által az International Social Justice Project kutatássorozatban használt kérdések (Örkény, 1996). A kérdések egyaránt megkívánják az interjúalany leíró, normatív és imaginatív közreműködését.

Az ismertett módszerrel a következő területekről kívánok minőségi információt szerezni:

1. Az egyéni életút **háttérváltozóinak** megismerése. Bár kvalitatív vizsgálatról van szó, így nem a későbbi általánosítások céljából, hanem az értő elemzéshez szükséges feltérképezni az interjúalanyaim társadalmi – gazdasági - élettörténeti hátterét. Ez segíthet a véleményformálás, a társadalom érzékelésének, és általában a politikai-gazdasági átalakulás narrációjának értelmezésénél, annak érdekében, hogy az egyébként esetleg marginálisnak tűnő információk is elnyerjék jelentőségüket. Ennek a dimenzióknak a feltárására elsősorban az interjú első harmada: a fókuszált élettörténet elmesélése hivatott, valamint némiképp a második harmad.
2. Második dimenzióként a társadalmi igazságossággal kapcsolatos konkrét tapasztalatokat nevezem meg. Azok az attitűdök a disztributív, vagy procedurális igazságosságról, amiket eddig általánosságban megfogalmazva, érintőlegesen hallhattunk, most **létező** (magyar vagy külföldi) társadalmi **viszonyok, megélt élethelyzetek** fókuszált leírásán, **narrálásán** keresztül bukkanhatnak felszínre. Itt tehát a korábban közvetve érintett témákra – jóléti állam, versenypercepciók, stb. – direkt kérdezek. Ezekhez az adatokhoz az interjú második harmadában, valamint az interjú harmadik harmadában jutok, amik a társadalmi igazságossággal kapcsolatos élményekre kérdeznek.
3. A harmadik dimenzió az **elvont** gondolkodás, az általánosságban megfogalmazott vélemények, valamint a valóság és a vágyott, ideálisként beállított közötti űr megismerése. Ennek a feltérképezése segíthet abban, hogy belelássak, az interjúalanyok életében mennyire központi téma a vizsgálatom tárgya: mennyire vannak a társadalmi igazságosságról olyan konkrét diskurzusaik, gondolataik, amik már döntéseik meghozatalánál is befolyásolják őket. Ez a dimenzió annyiban különbözik a másodiktól, hogy ott még inkább a primer tapasztalatok megismerése a cél, itt viszont már a válaszoló ezen élettapasztalatára való reflexióját, ehhez fűződő

érzelmi **viszonyulását** szeretném megismerni. Ezek feltérképezésére vannak imaginatív és projektív kérdések az előre elkészített harmadik részben, de itt az interjú egészének értő elemzése szükséges a válaszok megismeréséhez. Ez a dimenzió segíthet hozzá a rendszerigazoló attitűdök, ok tulajdonítások, megismeréséhez.

Az elemzés során tehát az egyik hangsúlyos kérdés, amihez közelebb akarok kerülni, hogy a rendszerigazolás-kontraszelekció paradigma, valamint a társadalmi igazságosság különböző diskurzusai milyen kontextusban, milyen hangsúllyal jelennek meg, válhatnak-e magyarázó erejévé a kivándorlásnak/aktivizmusnak? Az adatok elemzéséhez a narratív (Szokolszky, 2004), valamint a kritikai diskurzuselemzés (Glózer, 2007) módszereit kívánom használni. Mivel a kérdéseim közel sem kizárólagosan a válaszadó rendszerigazolását térképezik fel, hanem ebből a központi áramból ki-kicsapnak a társadalmi igazságosság témáiba, valamint az interjú nagyobbik részében én passzív-reaktív maradok, az adatok elemzésénél komplex elemzési szempontrendszer alkalmazok, ami érzékeny és beemeli az interjúalanyok által behozott konstrukciókat, számukra hangsúlyos témákat.

Ennek a rugalmas értelmezési hálónak a kidolgozásánál segít a már említett kritikai diskurzuselemző módszer. „Ez a kutatási szemlélet és módszer a szövegek társadalmi előállítását valóságteremtő gyakorlatként fogja fel” (Glózer, 2007). Itt tehát a nyelvben jelenik meg a személyek igazsága, saját társadalmi tényeik (vö. Durkheim, 1978) – én ezeket elemzem, függetlenül attól, hogy azokat egy társadalom statisztikai leírása visszaigazolja-e. Mivel ezek a leírások csak sztochasztikusan függnék össze a kérdéseimmel, nem feltétlen azok logikai ívét követik, nekem feladatom rekonstruálni azok belső logikáját.

Reményeim szerint egy ilyen exploratív kutatás segíthet közelebb jutni ahhoz a mai magyar társadalomban egyre hangsúlyosabbá váló kérdéskörhöz, hogy a josti rendszerigazolás jelenség megléte vagy hiánya kapcsolatba hozható-e a hirschmani kivonulás-tiltakozás társadalmi válaszokkal. Egy ilyen elemzés ugyanis kiindulópontja lehetne későbbi kvantitatív, longitudinális kutatásoknak, valamint a tapasztalatok leszűrése a mindennapi politikai - gazdasági - szociális gyakorlatok jobbításában is felhasználhatóvá válna.

A minta

Az interjúalanyaim kiválasztásánál az előre kijelölt paramétereket sikerült tartanom - a válaszadóim tehát mindannyian felsőfokú végzettséget szereztek, továbbá legalább egy, de jellemzően több generációra visszamenően értelmiségi felmenőkkel bírnak. Mindannyian a fővárosban nőttek fel, egy személy kivételével, aki 10 éves korában költözött Székelyföldről Magyarországra, és csak ezután került budapesti közegbe. Korukat tekintve mindannyian 34 és 44 év között vannak, tehát a rendszerváltáskor 10 és 20 év között voltak

András Emigráns 44 éves, budapesti Festő és intermédia végzettség, szoftverfejlesztési szakember Több mint 5 évet élt külföldön, ebből 3-at jelenlegi célországában, Angliában 2 gyermeke van	Beáta Emigráns 40 éves, budapesti Külkereskedelmi főiskolai diploma, szervezetfejlesztési tanácsadó Több mint 5 évet élt külföldön, ebből 3-at jelenlegi célországában, Svédországban 2 gyermeke van	Dénes Emigráns 40 éves, budapesti Szociológus végzettség, piackutató Több mint 15 évet élt külföldön ebből 10-et jelenlegi célországában, Angliában 3 gyermeke van
Anna Társadalmi-szociális mozgalom vezető aktivistája 34 éves, budapesti New Yorki-i környezetpszichológia PhD, szerkesztő, kutatási szakértő Több mint 6 évet töltött külföldön, legtöbbet az USA-ban.	Balázs Szakmai szervezet vezető aktivistája volt 36 éves, sepsiszentgyörgyi, 10 éves kora óta Budapesten tanul/él Orvosi egyetem, háziorvosi romániai 10 évén kívül nem élt tartósan külföldön	Elemér Környezetvédő aktivista 38 éves, budapesti Filozófia végzettség, fordító tolmács 1 évet töltött az USA-ban tinédzserként, Nyugat-Európába tervez költözni egy időre

	Kivándorló	Aktivista
Interjúalanyok száma	3	3
Életkor	44, 40, 40	34, 36, 38
Képzettség	festő - intermédia, külkereskedelmi, szociológia	antropológia, orvosi, filozófia (+biomérnök)
Munka	szoftverfejlesztés; szervezetfejlesztés; piackutatás	PhD, szerkesztő, kutatási szakértő; háziorvos; fordító-tolmács
Itthon dolgozott évek száma	15, 12, 6	5, 7, 10
Külföldön dolgozott (+ eltöltött) évek száma	3 (+2), 3 (+2), 10 (+5)	(+5); (+0); (+1)

Eredmények

A kvalitatív adatokat a következőkben tematikusan elemzem. Mivel a különböző témák több kérdés során, az interjú eltérő részeiben is felmerültek, az információ fragmentáltságát nem a kérdéssor kérdéseinek sorrendjét követve, hanem különböző logikai kategóriákat képezve lehet összeilleszteni. Én az alábbi 9 kategóriát alakítottam ki az elemzéshez:

- Szelekciós erők Magyarországon és a magyar munkaerőpiacon
- Meritokratikus működés Magyarországon
- Meritokrácia és szabálykövetés
- Intézményi környezet
- Politika, politikai szerepvállalás, utak egy jobb társadalomhoz
- A rendszerváltás reprezentációja és megélése
- A társadalmi egyenlőtlenségekhez való viszony
- Pénzhez, gazdasághoz, az elithez való viszony
- Civil társadalmi részvétel, csoportidentifikáció, felelősségszint

A kategóriák kialakításánál alapvetően a már tárgyalt Hunyady, valamint Örkény féle kutatások vizsgált témáit tartottam szem előtt, és a legtöbb esetben be is építettem az interjú utolsó harmadában helyet kapó kérdéseimbe. Tisztán ebbe a kategóriába sorolható az ötödik, „Pénzhez, gazdasághoz, elithez való viszony”. Más témákat, amik a kutatás fókuszából adódnak én képeztem és építettem a kérdések és kategóriák közé - ilyen a „Civil társadalmi részvétel”, vagy a „Politikai szerepvállalás”. Végül a legtöbb kategóriáról elmondható, hogy azok valamilyen formában már a kérdéseimből is dedukálhatók lettek volna, ám végső formájukat és fókuszukat a szövegből kiindulva nyerték el. Ezzel tettem kísérletet arra, hogy – az egyébként általam is felvetett – témák fókusza az interjúk szövegeiből bontakozzon ki, a válaszadók által spontán módon behozott szempontok tematizálhassák az eredmények elemzését.

Az elemzés során derült fény arra, hogy a különböző kategóriák szerint mennyire szegmentálódnak a két csoport vélekedései. Végül e szegmentálhatósági lehetőség alapján alakult ki az eredmények bemutatásának sorrendje is: a leírás során a túlnyomóan azonos módon leírt témáktól fokozatos átmenettel haladok az alapvetően különbözően leírt témák irányába.

Kezdeként a *Magyarországon és a magyar munkaerőpiacon működő szelekciós erőkről* írok. A nagy társadalmat erősen átható sikervakságnak legfeljebb sporadikus jelei vannak a vizsgált interjúkban – az elért gazdasági sikereket elsősorban belső tényezőktől eredeztethető eredményként jelenítik meg a válaszadók. (A következőkben látható, ez még nem jelenti, hogy teljesítmény és elismerés közötti függvényszerű kapcsolatot feltételeznének az interjúalanyok.) Erre plauzibilis magyarázatnak tűnik a csoport homogenitása: a közép - és felsőközéposztályból rekrutálódott alanyoknak könnyen lehet hasonló élményük arról, hogy ők, mint tehetséges emberek sikeresek lesznek, valamint ők személyesen is sok embert ismernek, akik sikeresek lettek – a személyes, mélyebb ismeretségeknél pedig kevésbé merül fel az amoralitás, mint ha absztrakt módon, általánosságban beszélnének arról, hogy mi kell ahhoz, hogy valaki sikeres legyen hazánkban.

Ezzel együtt, amikor arról kérdeztem őket, hogy a saját magyarországi állásinterjúikon mennyire tapasztalták, hogy a kiválasztás meritokratikus alapon történt, a legtöbbjük zavarba jött:

„Próbálták komolyan venni magukat (*a munkaadók*). Szakmailag nem annyira mértek fel. Inkább benyomásra alapoztak, annyira nem néztek utána, hogy amit mondok, úgy van-e.” (András)

„Hát itthon elég kevés, mert alapvetően inkább ismerősökön keresztül (*sikerült elhelyezkednie*).” (Anna)

Felszínre került, hogy bár a saját életükben nemigen élték meg, hogy kvalitásaikkal ne tudtak volna érvényesülni, erősen formalizált szelekciós helyzetekkel (pl. többkörös állásinterjú) ritkán találkoztak, és ha igen, azok akkor is kvázi mindig rugalmasak, informális jellegbe hajlók voltak. Mikor megkértem az emigránsokat, hogy ehhez képest vázolják fel a külföldi élményeiket az állásinterjúkkal kapcsolatban, sokkal részletesebb információkhoz jutottam, amik – bár nem feltétlen tükröztek nagyobb alaposságot vagy a meritokratikus szelekció biztosítottságát – mindenképpen a kiválasztás magasabb fokú intézményesítettségének benyomását adták. A jelenség mellett nem mentek el a válaszadók sem.

„Biztos ott is van ilyen, meg számít a kapcsolati tőke, de ha keresnek valakit állásra, akkor egy átlag angol cég megkeres egy állásközvetítőt, és kiadja nekik. Magyarországon (...) ez egy nagyon keleti működés, mert az intézményekben semmilyen bizalom sincs.” (András)

Itt András, egy kivándorló visszaigazolja tehát azt a számos kutatási eredményt, amelyek a poszt szocialista régióra jellemző alacsony intézményi bizalmat mérték Magyarországon (Kornai – Rothstein – Rose-Ackerman, 2005; Medián, 2006), és ami markánsan megjelent az interjúk során is.

Ugyanakkor Dénes, egy másik kivándorló kijózanítóbb véleménynek ad hangot:

„Hát azt tudjuk ugye statisztikailag, hogy az állások 85%-át nem hirdetik meg, hanem belülről kel el, valami ismert embernek adják oda. Mindenhol
(*a világon*)” (Dénes)

Dénes sok más témakör kapcsán adott hasonló választ, amikor a működési mechanizmusokkal való viszonylagos kritikusság (kora '90-es évek privatizációs folyamatai, disztributív igazságosság) párosult egy, a többiekéhez képest alacsony érzelmi bevontsággal - Berkics (2012) ezt a diszpozíciót definiálta cinikusságként.

Érdeemes kiemelni, hogy az interjúkban gyakran merült fel a társadalmi kapcsolatok fontossága a hazai érvényesüléssel kapcsolatban. Mint arra még visszatérek, amellet, hogy a kapcsolatrendszerek jelentőségével, a mai gazdaságokban betöltött szerepével a válaszadók tisztában vannak, annak működtetésével kapcsolatos tapasztalataik és hajlandóságuk viszont megoszlik. Az emigránsok - ha néhol kényszerűen is - toleránsabbak ezekkel a működésmódokkal:

„Hogy ez korrupció-e? Nem az. Ez a business.” (Dénes)

Azzal együtt, hogy a társadalom működésmódjából fakadóan az aktivisták is használják ezeket a kapcsolataikat, az ő életükben ez kevésbé a konvencionális (anyagi) sikerek elérésére irányul, így ezzel kapcsolatos döntéseikben is nagyobb tér juthat a normatív megfontolásoknak. Erre példa az az elutasítás, amit Elemér mondata szemléltet:

„Lett volna lehetőség protekciós melót találni összeköttetés alapján, haveri alapon, és akkor mondtam, hogy hagyjuk. Úgy, hogy ilyenkor viszont kínos ezt mondani, és akkor mondtam, hogy inkább a barátságot őrizzük meg.” (Elemér)

Az elemzés egyik leghangsúlyosabb része előtt fontos egy rövid kitérőt tenni a *meritokrácia* fogalmával kapcsolatban. Lényeges leszögezni, hogy maga az elgondolás, miszerint egy társadalom működésének elsődleges mozgatórugójává válhat a teljesítmény, az érdem szerinti jutalmazás merőben utópikus ihletettségű (Bródy, 2003). Különösen ambivalens (az interjúalanyok számára néhol az volt) erről egy olyannyira polarizálódó társadalom kapcsán értekezni, mint a *magyar*, ahol a mobilitás csatornáit erősen elmeszesedtek (Róbert és Bukodi, 2004). Ennek érzékelése minden válaszadónknál megjelenik, legkompaktabban az alábbi idézetben fogalmazódik meg:

„Szociálisan, földrajzilag (Kelet – Magyarország), vagy etnikailag hátrányos helyzetből indulva... Ebből kiemelkedni Magyarországon nem sok esély van. Ahhoz nagyon kiemelkedően tehetségesnek, ambiciózusnak, szerencsésnek kell lenni. A rendszer ezt a legkevésbé sem támogatja.” (Beáta)

Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a válaszadóim maguktól spontán, valamint az én kérdéseimre reflektálva is erősen szegmentálják azt, hogy az országban hol, mi segít az érvényesülésben, hol mire van szükség a túléléshez.

Az egyik leghangsúlyosabb ilyen dimenzió a közszféra és az üzleti szféra közötti markáns különbségek feltételezése mind a szelekció, mind az embereket odahajtó ambíciók terén:

„Állami szektorban nagyon-nagy különbség van mentalításban. Lojalitás. Nem biztos, hogy kereséskor. Hosszú távon lehessen számolni valakivel. Megbízhatóság, kiszámíthatóság.” (Anna)

Az állam kapcsán szintén felmerültek a politikai, pártpolitikai vonalon megszerezhető előnyök, de nem kaptak nagy hangsúlyt. Ahogy a társadalmi egyenlőtlenségek témakörénél, úgy itt is felvetődött a vidék – főváros tengely:

„Kisebb településeken volt kollégáknak tapasztalata, hogy számít, ki kinek a rokona.” (Balázs)

Ez azonban csak a kicsúcsosodása annak a kényszernek, hogy az ember folyamatosan működtesse a társadalmi tőkét, ha érvényesülni akar:

„Odamegyek vadidegenen az Erzséhez, akkor szóba sem áll velem.”
(Dénes)

Illetve megjelent a nemi alapú megkülönböztetés:

„Nehezebben tudnak elhelyezkedni bizonyos népszerűbb szakmában a nők. Mert, hogy jön a kérdés, hogy el fog-e menni szülni. Amit ugye nem szabad megkérdezni, de informálisan ez döntési szempont.” (Balázs)

Ahogy azt fentebb említettem, a kivándorlók itthon egy konvencionális értelemben sikeresebb (magasabb fizetést biztosító) státuszt értek el, amivel az egyéni tapasztalatuk is harmonizált: kollégáikat, vezetőiket, foglalkoztatójukat volt okuk nagyra becsülni, de ez korántsem egyenlő a társadalom egészéről alkotott véleményükkel, amiben markánsan megjelennek a felsorolt szempontok. Ők jóval jutalmazóbbnak mutatták be a szakmai környezetüket, majd amikor a kiköltözés melletti ösztönzőkről beszéltünk, megemlézték ezeknek a pozitív visszajelzéseknek a ritkulását, és az általánosan növekedő stresszt, ami az önfenntartáshoz szükségessé vált:

„Sokat gondolkodtam, hogy vajon csak az én optikámból vált-e a mostani 2000-es Magyarország egy sokkal kellemetlenebb hellyé, mint amilyen a 90-es években volt. De azt gondolom, hogy valóban volt egy leromlás, szétzilálódás, mert nekem is a 90-es évek második felében, mikor jöttek a gyerekek, könnyebben, kevesebb stresszel ment.” (András)

Az aktivistáknál ezzel szemben ez nem vált markáns szemponttá és a csendes, vagy esetenként határozott elégedettség képe bontakozott ki a személyes élményeikből. Ez lehet köszönhető annak, hogy kettőjük foglalkozásával rugalmas munkaerő-piaci helyzet jár, így könnyebben lépnek ki a frusztráló helyzetekből és választják meg a szakmailag-érzelmileg kielégítőket. A harmadik aktivista, Balázs esetében pedig a szakmai szövetség élén elért változás a döntő, ennek hiányában ő is markánsabb lépéseket fontolna meg:

„Ha megkapjuk válaszként, hogy fejre is állhatunk, akkor sem fog változni az egészségügyünk, akkor én felállok és elmegyek – legalább egy pár évre.” (Balázs)

Ha Magyarországon a *meritokratikus* működést vizsgáljuk, nagyon gyakran beleütközünk a *szabálykövetés*, törvénytisztelés témakörébe – így itthon a rendszerigazolás

lehetőségét is nagymértékben formálja az utóbbi kettőről alkotott kép: akár gazdaságról, akár politikáról, akár a leghétköznapiabb kérdésekről legyen szó.

Ez az a szempont ugyanakkor, amiben gyakorlatilag lehetetlen lenne csoportosítani válaszadóimat érzékelésük, és személyes viszonyulásuk alapján. Az interjúk alapján lehetetlen lenne még csak gyanítani is, hogy az ezekhez való viszony magyarázó erővel bírhat-e a civil aktivizmus és a kivándorlás megértésénél. Az interjúk során ez egy folytonosan visszavisszatérő motívumként szötte át a különböző témákat. A következőkben ennek a nagy halmaznak a csoportosítására teszek kísérletet.

Az első általános megállapítás: Magyarországon nehéz betartani a szabályokat.

„Ugye Magyarországon nem lehet nem adót csalni. Angliában is van adóelkerülés, meg optimalizálás, de nem tudnád elmagyarázni egy könyvelőnek, hogy csalni akarsz. Itt ő magyarázza el neked.” (Dénes)

„Én is megtanultam, ismerem a technikákat, bárcsak ne ismerném (...) akkor sokkoló volt, azóta azt gondolom, így működik ez az ország.”
(Anna)

Az idézetek vegyesen jönnek a két csoportból és egyértelműen rámutatnak arra a konfliktusra, hogy a mindennapi működés a szabályok betartásával kontraproduktív:

„A szabálykövetés hiánya társadalmi csapda, mert kitörni sem lehet belőle (...) ha az a szelekciós tényező, hogy nem kooperálok, meg nem követem a szabályokat, akkor (...)” (András)

„Időnként az szorul magyarázatra, hogy te betartod a dolgokat.” (Elemér)

Ez minden válaszadót nagyon zavar, viszont a kivándorlóknál nagyobb hangsúlyt kap:

„Mindig csalni kell, hogy az ember a felszínen maradjon (...) én ebben nem vagyok jó.” (András)

„Nem a valódi teljesítmény, hanem az urambátyám, a csúsztatás, hajlandóság bármire, bármi áron”. (Beáta)

Második általános megállapítás: ez nem az egész nép viselkedését írja le, csupán azokét, akik gátlástalansággal, a szabályok áthágásával előnyökhöz jutnak. A népesség nagy része

szabálykövető, kimarad ezekből a praktikákból. Aki viszont kimarad belőlük az tetemes, adott esetben behozhatatlan hátrányba kerül. Ez különösen igaz a vállalkozások esetében, ahol – részben a válságnak köszönhetően – kisebb piacon kell versenyképesnek maradni.

„Nem állítom, hogy nem lehet, de mutyival meg ügyeskedve sokkal egyenesebb a pálya, sokkal kevésbé buckás. Nem olyan meredek.” (Beáta)

„Nem több millió ember korrupt, de néhányan jól élnek ebből.” (Balázs)

Az, hogy személyesen mennyire tartják magukat szabálykövetőnek, törvénytisztelőnek, mennyire ódzkodnak az ilyen helyzetektől, sem kifejezetten csoportosítható a kivonulástiltakozás tengelyén. A morális zaklatottság pedig mindenkit jellemzett, egy-egy cinikus hangtól eltekintve, amelyek viszont mindkét csoportban megjelentek.

Harmadik megállapítás: magukat szabálykövetőnek írják le, ha szabályokat kell megszegniük az belső feszültségeket kelt bennük – viszont mindannyian elismerik, hogy Magyarországon ezek a helyzetek elkerülhetetlenek (valamint többen leszögezik, hogy Magyarország az ő szabálykövetési hajlandóságukat is nagymértékben befolyásolja negatív irányba). Ezen túl a válaszadók többsége egy újabb kategorizálási szempontot vezetett be: a szabályok megszegése akkor rossz, ha az zéróösszegű játszmát, tehát mások hátrányos helyzetbe kerülését segíti elő. Ezt leszámítva a szabályok megszegése kifejezetten produktív is lehet egy társadalomban, amit az alábbi idézet szemléltet:

„Én például eléggé gyakran áthágok szabályokat, mert nem érdekelnek - de nem olyat, ami mást veszélyeztet. Ami senkinek nem árt, azt tízből tízszer (*sértem meg*). (...) Szabályok áthágása ésszel, mindenképpen előnyös tulajdonság szerintem.” (Dénes)

Ezzel együtt, amikor Magyarországról általánosságban beszélnek ennek szisztematikus előfordulását inkább anómiás jegyként mutatják be.

A procedurális igazságosság biztosítására hivatott *intézményi környezettel* kapcsolatban (törvényhozás, bíróságok - bűnüldözés, döntéshozatali szervek) kezdenek megoszlan a vélemények. A válaszokban megjelenő közös motívum, hogy bár definíció szerint a törvények előtt mindenki egyenlő, azt nem mernék állítani, hogy alkalmazásuk során

egyformán védenék a különböző társadalmi rétegek tagjait. Ez heterogén véleményekhez vezet:

„Kettős: a törvények jobbra mindannyiunkat védenek (tökéletlenül), időnként meg nem azokat a csoportokat, akiket kellene. (...) de vannak direkt rosszul összerakottak is.” (Elemér)

„Én például sokszor nem élem meg, hogy engem védenek. Sokszor azt érzem, hogy teljesen nonszensz ügyekért kell így megküzdennem, meg kéne perre mennem.” (Beáta)

Az utóbbi idézet már átvezet minket egy másik domináns mintázathoz, ami, bár szintén nem egységesen, de többeknél felszínre került:

„A kritikám általában: ha valamilyen bűncselekmény történik, akkor olyan demoralizálóan lassan megy át az igazságszolgáltatáson, hogy annak nincs demonstráló, nevelő hatása.” (Balázs)

Ennek ellenpéldája gyakran jött elő a külföldi élmények elmesélésekor, mind a két csoportban. Különbség volt viszont, hogy a kivándorlók beszámolóiban nagyon markánsan jelent meg a magyar autoritás és egyén viszonyának asszimetriája, valamint a gyanakvás és bizalmatlanság, ami a kettőt egymáshoz fűzi:

„(Svédországban) nem úgy vannak kitalálva a rendszerek, hogy csaló-szemét gazember vagy, aki át akarod hágni a törvényt, kijátszani a szabályokat.” (Beáta)

Alapvetően változtatja meg a tanulás, a spontán módon fejlődő kezdeményezések lehetőségeit, hogy „hogyan viszonyulunk a hatalommal egymáshoz?”. A válaszadók szerint a hatalom itt rendszerint nem motiválásra használja saját erejét, hanem arra, hogy visszaéljen vele a különböző társas helyzetekben. Ez hozzájárul egy állandósuló gyanakvó viszonyhoz egyén és autoritás között - a szabálykövetésről szóló rész ennek eredményeit (is) mutatta be.

Az utolsó kérdésnél arra kértem a válaszadókat, hogy írják le, *politikai vezető szerepben* hogyan fognának hozzá egy *igazságosabb társadalom* létrehozásához. Ennél a pontnál majd

mindannyian újra hangot adtak annak – a többnyire az interjúk közben már előkerült – ellenérzésnek, amivel általánosan a magyar politikai életéhez viszonyultak.

„az embert ambicionálná a hatalom, meg, hogy valamit változtatni, tehát pozitív értelemben hatalmam van, csinállok vele valamit, ami jó. De Magyarországon ezt nem nagyon szabad.” (Dénes)

Semelyik interjúalanyom sem állította, hogy ebben az országban könnyű lenne az igazságosság kérdésében változásokat elérni politikai aktorként, („nem jó szándékon múlik”) de a szerintük legszükségesebb kérdésekben meglehetősen egyetértettek. Ezek a kérdések: az oktatási rendszer fejlesztése; korrupció visszaszorítása a transzparencia fejlesztésével; regionális egyenlőtlenségek csökkentése infrastrukturális, ellátórendszeri hozzáférhetőségben; valamint egyfajta társadalmi szerződés létrehozása, ami betemetheti a társadalmon belüli árkokat. Figyelemreméltó volt még az a többször megjelenő vélekedés (mindkét csoportban), hogy az igazságtalanságok mérsékléséhez nem feltétlen az állami szerepvállaláson, valamint redistribúción keresztül vezet az út, hanem pont az állam túlzott szerepének csökkentésén:

„Nem elsősorban redistribúcióban bízva próbálnám, hanem sokkal inkább hagyni, hogy működjön *(a piac)*.” (Elemér)

„Lehet, hogy Magyarországon máshogy kéne újraelosztani, nem adóval.”
(Anna)

Ez újra csak megerősíti azt az imént említett bizalmatlanságot, ami láthatóan nem csak az autoritást jellemzi, hanem az egyén irányából az állam felé is tapasztalható, nem csupán személyes, hanem társadalmi kérdésekben is.

A kérdéskör kapcsán egyedül itt vonható különbség a két csoport között: az emigráns diskurzusokban jellegzetesen meg lehetett találni a magyar államtól való távolságtartás igényét az ellátórendszerek használatában – ennek anyagi vonzatait viselve. Kiváló példa erre az oktatás, ahol gyermekeik állami iskolában szerzett sebei miatt, vagy a rendszertől való ódzkodás következtében vállalták inkább magánintézmények használatát, ha csak ott lehetett biztosítani az általuk várt színvonalat. Ezzel szemben az aktivistáknál ez a tematika ritkán jött elő, olyankor viszont szembehelyezkedett a kivándorlók által is képviselt liberálisan piacósított szolgáltatásokkal.

Az előző témánk át is köt minket a *rendszer váltás reprezentációjához és megéléséhez*, aminek kapcsán általánosságban elmondható, hogy az interjúk résztvevői nem a rendszer váltó generáció tagjaiból kerültek ki, és a rendszer váltásban alacsony volt az involváltságuk. A domináns narratíva az idősakkal kapcsolatban a pozitív beállítottság; az optimizmus és a várakozás érzéseinek elegye.

Ez különösen jellemző a kivándorló csoportra, családjaikban jellemzőbb is, hogy „jobban vették a fordulatot” (értsd rendszer váltás).

„A rendszer váltás annak kedvezett, akinek volt kedve valamit kezdeni vele, és az én családomban ilyen emberek voltak”. (Dénés)

Bár mindkét csoportban megjelennek a külföldi tapasztalatok a gyerekkorból, a kivándorlók beszámolóiban nagyobb elfogadás, vonzódás érezhető a kapitalista államok társadalma, gazdasági rendszere iránt. Egyikük így idézi fel gyermekkori emlékeit Szíriában eltöltött éveiről:

„Kapitalistább világ volt, kevésbé fedte el a valóságot. (...) Hozzájárult egy gyakorlatiasabb világlátáshoz.” (András)

A fentiek nem eredményezték, hogy a kivándorlók családjai hirtelen meggazdagodtak volna a '80-as, '90-es években. Ahogy az aktivisták körében, náluk sem volt jellemző, hogy nagy státusznövekedést, vagy csökkenést éljenek meg. Egyszerűen nagyobb lelkesedést mutattak az új rendszer iránt, jobban alkalmazkodtak hozzá.

Ezzel szemben az aktivisták narratívája az átmenetről jóval heterogénebb. Amellett, hogy náluk is megjelenik a felfokozott várakozás, köztük van, aki passzív-visszahúzódoan, van, aki pártkádéri családját érő ellehetetlenülés miatt egy egészen más megvilágításban emlékszik az eseményekre. Anna legplasztikusabb emlékképe a guberálással való első találkozás, és az ahhoz kapcsolódó mondat: „Na, ez a rendszer váltás.” Egyedül ő mondja:

„Azóta sem gondolom, hogy feltétlen jó nekünk, hogy rendszer váltás volt”. (Anna)

Utalva itt a rendszer váltás után ugrásszerűen megnövekedő társadalmi különbségekre, valamint a kibontakozó új társadalmi-gazdasági szituációra.

A két csoport között *a társadalmi egyenlőtlenségekhez való viszony* „objektív” (külsődleges) leírásánál nagyjából mindenki a magyar társadalomban egyre növekvő különbségekre mutat rá, a társadalmi egyenlőtlenségeket pedig azonos jelenségekben látják legerősebben megnyilvánulni: ezek a ’szűk gazdasági elit’-társadalom egésze, a ’cigányság’-’magyarság’ és a vidék-főváros, kisebbség-többség dichotómiákban ragadhatók meg.

Amikor a kérdés tárgyyszerű leírásáról volt szó, a két csoport nem mutatott nagy különbséget – ez nem mondható el a normatív megállapítások terén, amikor az egyenlőtlenségekhez fűződő érzelmi/személyes viszonyokról volt szó. Ennek példája az alábbi idézet:

„Magyarországon a vagyoni különbségek még mindig kisebbek, mint máshol – azzal együtt, hogy most nőttek. Ilyen értelemben ez nem egy sokkal igazságtalanabb társadalom. Ez egy mítosz, furcsa beidegződés.”¹
(András).

Ahogy arra majd a pénzhez és gazdagsághoz való viszony taglalásakor is utalok, a kivándorlók általában jóval toleránsabban nyilatkoznak meg a társadalmi különbségekről, sztoikusabbak, elfogadóbbak vagy cinikusabbak (Berkics, 2008). Míg egyik aktivistánktól olyan extrémnek mondható mondat is elhangzott, mint:

„Szegény emberekkel vagyok, én nem élhetek jól.” (Anna)

Ez végletes, de egyértelműen olyan személyes érintettséget jelenít meg, mint amilyen a kivándorlók között aligha találkozhatunk.

A pénzhez, gazdagsághoz, elithez való viszony terén fontos megállapítani, hogy bár a két csoport ebben a témakörben markánsan elüt, mindannyian hasonló élethelyzetből indultak, az evvel kapcsolatos véleményük és a mód, ahogyan az formálta a viselkedésüket, a húszas éveikben kristályosodott ki.

¹ Bár minket a tanulmány során nem a valóság érdekel, hanem annak személyes reprezentációi, itt mégis érdemes reflektálni a tényre, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségeket mérő GINI koefficiens ezt az állítást igazolja, miszerint országunk világviszonylatban valóban nem áll olyan rosszul a jövedelmi egyenlőtlenségek terén (OECD, 2009) – más kérdés, hogy itt a válaszadó saját célországával (Angliával) tesz főképp összehasonlítást, ahol valóban magasabb ez az index. Ez a megállapítás inkább segít felhívni a figyelmünket a tényre, hogy a magyar társadalomban kiugró az egalitarianizmus-orientáció, és hogy ez ugyanúgy megjelenik ebben a magas státusú, kis mintában, mint ahogy a teljes népességre vonatkozó kutatásokban is (Örkény, Székelyi, 2010).

Egyértelműen és átfogóan jelent meg mindkét csoportban, hogy a 'Szívesen lenne gazdag a mai Magyarországon?' kérdésben a '*gazdag*' szó (egy kivétellel) mindenkiben elutasítást váltott ki. Ez egybeesik Hunyady (2010) azon megállapításával, hogy ez a szó olyan visszatetszést vált ki a magyar válaszadók között, hogy egy ezzel kapcsolatos kérdést (amit az amerikai mintában jól lehet használni) kénytelen volt kivenni az itthon használt rendszerigazolás-skálából. Viszont a válaszok aprólékos szemügyre vétele után egyértelmű különbség látható.

Az emigránsokkal kapcsolatban már eddig is felszínre került, hogy az anyagi jólét megélése, az arra való igény erősebb, és már a gyerekvállalásuk előtt is az volt:

„Dőlt a lé, költöttük is. (...) Ehhez dolgoztunk, mint állatok, éjjel-nappal.”

(Dénes)

Ez nem jelenti ugyanakkor azt, hogy ezzel a státusszal teljes harmóniában lettek volna, de összességében sokkal erősebb a vonzalom, a megengedés a jómódú életvitelhez:

„Inkább akarnék gazdag lenni, mint nem. De van ennek egy ilyen ciki része, (...) már így a gyermekkoromban is volt. (...) Ez így nekem jó, inkább élek ennek (*jómódúság*) a nehézségével.” (Beáta)

Ehhez képest az aktivisták között sokkal erősebb a posztmateriális értékrend (Inglehart, 1997) felszínre bukkanása már az erre vonatkozó kérdés előtt is, ennél a kérdésnél pedig kevésbé mutatkozott meg az anyagiakra való vágy. Azzal együtt, hogy ez megjelenik a gazdagságot direkt megtagadó, az anyagiak elsőbbségét elutasító megnyilatkozásban is

„(...) én nem akarok éhezni, de nem akarok jól élni, vagy hogy felvessen a pénz. Beállítottam az igényemet, annál több pénzt nem akarok.” (Anna)

Azt ugyanakkor az aktivisták is elismerik: ha nem kellene a pénzzel foglalkozni, „akkor egy problémával kevesebb lenne az életben”.

A két csoport között markáns különbség rajzolódik ki a *civil társadalmi részvétel, tiltakozási hajlandóság* terén is, ahol egy fordított tendencia látható. Míg az emigránsok a rendszerváltás idején és a kilencvenes években sokkal aktívabbak voltak, ami a 2000-es

években alábbhagyott, addig ez az aktivistáknál éppen fordítva történt. (Ez a kismértékű különbség kiszűrésének esetén is igaz marad.)

Szintén markáns motívum, hogy a kivándorlók körében a személyes küldetés sokkal kevésbé köthető társadalmi problémákhoz és a problémák által érintett csoportokhoz, illetve a társadalom jobbításának szándéka inkább a mikrokörnyezetben, vagy ennek másik pólusaként, az egészen makro világban fogható meg.

„ (...) mostani tevékenységem nagyon hasonló célt szolgál számomra: munkálkodom, hogy az emberek könnyebben, elégedettebben, sikeresebben működhessenek” – mondja az egyik kivándorló, (Beáta) a munkájáról,

„egyébként meg inkább globálisan szeretnék pozitív hatást gyakorolni, én inkább a klímaváltozásban *(tehát a probléma kezelésében)* látnám a saját szerepemet” mondja másikkal (Dénes), a társadalmi felelősség témája kapcsán.

Nem meglepő, hogy az aktivisták nagy társadalmi csoportokban próbálnak meg hatást kifejteni, ettől aktivisták. Ennél érdekesebb, hogy a másik csoport magyarországi változásokkal kapcsolatos pesszimizmusával ellentétben ők – ugyan nem kizárólagosan – pozitív visszacsatolásokról nyilatkoznak:

„arra szocializáltak *(politikai szinten)* minket, hogy ha közösen megmozdulunk, annak van értelme”. (Balázs)

Itt az aktivista tevékenység során megélt sikerek általánosításáról van szó, ami egy olyan hatalom, állam képét festi, amiben van tárgyalási hajlandóság, ahol civil társadalmi részvétellel lehet eredményeket elérni – ezzel a működéssel kapcsolatban pesszimistábbak a kivándorlók.

Következtetések

A kutatásban mélyinterjúk módszerrel kerestem a különbségeket és hasonlóságokat magyarországi aktivisták és Magyarországról emigrálók posztoszocialista Magyarországgal és annak társadalmi igazságosságával kapcsolatos érzékletei és gondolatai között. Ebben a társadalmi igazságosság érzékelését operacionalizáló rendszerigazolás elmélet volt segítségemre. A kutatásban nem az aktivista bevonódást, vagy az emigrációt kiváltó okot kívántam megtalálni: az interjúk csak megerősítették, hogy ezekre egyoldalú magyarázatot nyújtani diszciplináris sovinizmus volna, hiszen mind a kettőnél latba esnek az életút (külfölddel, civil szférával való találkozás), az egyéni képességek és motivációk (nyelvtudás, személyes küldetés) vagy egyszerűen a személyiség (kalandkeresés) hatásai az effajta döntésekre.²

Én tehát a saját kutatásom szerepét abban láttam, hogy belepillantsak, a speciálisan posztoszocialista, közép-kelet-európai régióon belül Magyarország esetében a társadalmi igazságosság érzékelése és az ahhoz való viszonyulás szerepet játszhat-e az aktivista bevonódásban, illetve kivándorlásban.

Az interjúk során egy adott társadalmi csoport, a középosztály egy szűk, magasan képzett rétegének ezzel kapcsolatos érzékelését és véleményeit kívántam megismerni. Az aktivista és emigráns csoportok között számos különbség mellett sok hasonlóság is mutatkozott. Mivel az eredmények bemutatása során sokkal inkább egy tablót akartam mutatni, ahol az én értelmezéseim helyett maguk az interjúidézetek beszélnek, a következő táblázat ezeket az azonosságokat és eltéréseket rendszerbe szedve, az elemzés során használt szempontok szerint csoportosítva mutatja be.

² Ezt a szövevényes hatásmechanizmust írja le az a tanulmány (Kende és Kende, 2012), ami az aktivizmus magyarázatához eddig használt magyarázó változók mellett (relatív depriváció, költség-hatékonyság elv) a közelmúltban kutatott szociálpszichológiai dimenziókat fogalmaz meg (identitás, érzelmek, motiváció, értékek, ideológia). Ugyanilyen komplexitás és versengő elméletek léteznek a migráció tudományos tanulmányozásának terén is – a neoklasszikus közgazdaságtantól a világszisztéma elméleten keresztül a hálózat vagy intézményelméletekig (Douglas et. al., 1993).

	Azonosságok	Kivándorlók	Aktivisták
Szelekciós erők Magyarországon, a hazai munkaerőpiacon	Általános kontraszelekció mellett a felsőbb osztályok meritokratikus szelekciója.	Ha az érvényesüléshez elkerülhetetlen, akkor alkalmazkodik az irányító normákhoz.	Diszfunkcionális működés erősebb elutasítása, saját élet berendezésénél fontos az ettől való távolság.
Meritokrácia Magyarországon	Mobilitási esélyekkel szembeni szkepszis. A meritokrácia erős függése az élethelyzettől.	Betagozottság a munkaerőpiac magasabb szegmensébe. Nagyobb igény az elismerésre, „leromlás” benyomása.	Kevésbé formalizált munkaerő piaci státusz (egy kivétel). Meritokratikus narratíva, ami időnként megkérdőjeleződik.
Meritokrácia és szabálykövetés	Azonos percepció: itthon tragikus a szabályokhoz való viszony, de a többség mégsem nyereszkedik ezen. Előrejutni úgy lehet, ha áthágod a szabályokat. A válaszadók magukat szabálykövetőként jelenítik meg.		
Intézményi környezet	Kritika: létezik egy olyan felső réteg, akikre nem vonatkoznak a közös normák. Alsó rétegek diszkriminációja. Intézményektől való távolságtartás.	Gyakori összehasonlítás a külföldi tapasztalatokkal, amik egy jól szervezett, konzekvens bizalmat érdemlő hatalmat írnak le.	Nagyobb a hangsúly a hátrányos helyzetűek diszkriminációján.
Politika, politikai szerepvállalás utak egy jobb társadalomhoz	Magyar politikai klíma taszít. Etatizmus kritikája. Oktatás, transzparencia, regionális esélyegyenlőtlenség, társadalmi szerződés kritikája, fejlesztésének igénye.		
Rendszerváltás reprezentációja és tapasztalata	Szocialista nosztalgia hiánya. Rendszerváltó involváltság hiánya.	Átütően pozitív.	Heterogén.
Viszony a társadalmi egyenlőtlenségekhez	Tárgyszerű leírás mindkét csoportban. Lényeges pontokra mutat rá.	Heterogén. A morális felháborodástól a lemondáson át a cinizmusig széles skálát fed le.	Homogén. Empátia nem csupán az alsóbb rétegekkel, hanem diszkriminált csoportokkal is.
Viszony pénzhez, gazdagsághoz, elithez	Sikervakság hiánya. 'Gazdag' szó taszít.	Neutrális. Van személyes tapasztalat jómódú élettel. Elithez gyenge kapcsolatok fűzik.	Erős posztmaterialis értékrendből időnként enyhe elutasítás fakad. Nincs szoros kapcsolat a vezető réteggel.
Civil bevonódás, identifikáció, társadalmi felelősségvállalás		Kezdeti civil bevonódás gyors visszaesése. Személyes célok dominanciája. Egyéni felelősség hangsúlya.	Erős identifikáció csoportokkal. Egyre növekvő civil bevonódás az elmúlt 25 évben. Társadalmi felelősség hangsúlya.

A táblázatból számomra elsőre az tűnik ki, hogy a két csoport közti hasonlóságok a társadalmi igazságossággal kapcsolatos **érzékeléshez**, míg a különbségek inkább a narrált állapotokhoz való szubjektív **viszonyuláshoz** voltak köthetők. Itt most röviden bemutatam az ezek közötti különbségeket.

Kijelenthetjük, hogy a társadalmi igazságosság **érzékelése** terén a **hasonlóságok** voltak dominánsabbak: az összetett válaszokban mind a két csoport rámutatott a magyar társadalom megosztottságának különböző aspektusaira: a vagyoni, etnikai, földrajzi, politikai, érdekérvényesítési különbségek és az ezekből fakadó esélyegyenlőtlenség nagy súllyal jelent meg az interjúalanyok válaszaiban. A „két Magyarország van” kép említésének gyakorisága ezt érzékletesen illusztrálja. A társadalmi szolidaritás és a bizalommal telített légkör hiányát (úgy a társadalom szintjén, mint az egyének és intézmények viszonyában) mindannyian egy igazságosabb társadalom létrejöttét gátló tényezőként hangsúlyozták. Az intézményekkel és a hatalommal kialakult gyanakvó viszonyt mindkét csoport kiemeli, mint a szabálykövetési hajlandóságot döntően befolyásoló tényezőt. Általánosságban leszögezik, hogy bár a népesség egészére korántsem jellemző a szabályok rutinszerű áthágása, a gazdasági érvényesüléshez ez mindenképpen fontos feltétel. A saját környezetükben ismert magas státusú emberekre ugyanakkor ezt nem vonatkoztatják, az ő sikertörténeteiknek – a leírások szerint - a kemény munka és az érdem a kulcsa. A magyar politikából való kiábrándultság hozzájárul az etatizmus kritikájához – ez egy társadalom sikeres rétegeiben egyébként is jellemző.

Ebben a rétegben az érzékelés szintjén kevésbé voltak eltérések, mint egy heterogénebb mintában lehetnek volna. Kisebb differencia volt a rendszerváltás percepciója között, amennyiben az aktivisták részéről megjelent némi eltérés az általános „hurraoptimizmus” által dominált leírásoktól. Ennél jelentősebb **különbséget** lehetett megállapítani a meritokratikus érvényesüléssel kapcsolatos személyes tapasztalatok között: a kivándorlók erőteljesebben hangot adtak személyes kontraszelekciós tapasztalataiknak, ezen a téren, valamint – vélhetően „kényelmes” helyzetüknek is köszönhetően, ami abból fakad, hogy jelenleg kívülállóként beszélhetnek Magyarországról – nagyobb lemondással, cinizmussal viseltettek az ehhez köthető diszfunkciók kapcsán. Ezzel ellentétben az aktivisták diskurzusaiban az általános kontraszelekciós élményvilággal szemben (aminek létét ők is elismerték) egy rendszerigazolási motiváció jelent meg. „Aki itthon tehetséges, az érvényesül.” Azért használom a motiváció fogalmát, mert ez gyakran konfliktusba került más típusú érzékeléseikkel. A „kéne, hogy ez működjön” (egy vállalkozás törvényeket tisztelő

érvényesülése), érzése sokszor sugallta, hogy a rendszerigazoló kijelentések inkább egy vágyat fejeznek ki, semmint a tényleges tapasztalataikat tükrözik.

Az érzékelésnél sokkal nagyobb különbségeket mutatott a képzett csoportok érzelmi **viszonyulása** az országunkban tapasztalható politikai-gazdasági folyamatokhoz, valamint néhol az igazságosság érvényesülésének kérdéséhez általában. Ezeknek a különbségeknek egy nagymértékben meghatározó szempontja volt a két csoportban uralkodó különböző értékorientáltság és életmód orientáció. Míg az emigránsok már karrierjük kezdetén egy magasabb munkaerő piaci szegmensbe integrálódtak és ez későbbi életük folyamán sem változott, addig az aktivisták számára hamar fontossá vált a csoportos identifikáció, az érdekvédelem gyakorlása, valamint a számukra fontos társadalmi kérdésekben az ágens érzés megtapasztalása – melyeket a posztmateriális értékrend ernyője alatt összegezhetünk. Ebből is eredeztethető, hogy a nagyon hasonló tapasztalatokhoz való viszony az életutak során korán divergált a két csoport esetében. Míg a posztszocialista átmenet kontraszelekciós élményeivel kapcsolatban nagyjából mindannyian konfliktust éltek át, ez a konfliktus a kivándorlóknál hamar az adaptációs képességek kifejlesztésének irányába, míg a tiltakozóknál a konfrontációs képességek fejlődésének irányába hatott. Ez kölcsönös interakcióban volt státuszukkal, élethelyzetükkel, ami mindkét esetben felerősítette az egyébként is folyamatban levő elmozdulásukat egyik, avagy másik irányba. Ez korántsem jelenti, hogy két ízig-vérig különböző klaszterről beszélhetnénk: a kivándorlókat a mai napig felzaklatja, ha a hazai kontraszelekcióról beszélnek, míg az aktivistáknál is találhatunk lemondást: „hát, ez az ország így működik”.

Mindezek eredményeképpen a magyar kapitalizmusban a **meritokráciát** sokkal inkább kereső, és megélni vágyó emigráns interjúalanyokkal volt dolgom, akik anyagilag sikeresebbek, a kapitalizmussal kevésbé konfliktusos a kapcsolatuk, és akik a társadalmi egyenlőtlenségekkel, az azokat segítő mechanizmusokkal is megengedőbbek. Fontosnak tűnt, hogy élettapasztalatukat be tudják illeszteni egy meritokratikus világképbe, és meg is kapják ehhez a visszajelzéseket, ennek hiánya viszont nagyobb valószínűséggel ösztönözheti őket az élethelyzetből való kivonulásra.

Mindezzel szemben az aktivistáknál egy erős törekvés figyelhető meg az érték-viselkedés kongruencia megteremtésére; sokkal nagyobb belső konfliktusok jelennek meg, ha olyan helyzetekben kell találniuk magukat, amelyek igazságtalanságokhoz vezet(het)nek, amelyekben a diszfunkcionálisan működő társadalom reprodukcióját láthatják. Így ők inkább

megpróbálnak globálisabb, a társadalom egészének szempontjából érvényesülő hatást kifejteni egy olyan mikro - és makrokörnyezet létrehozásáért, amely rendszerigazolható.

A kutatásom kezdetén azt a kérdést tettem fel, hogy vajon az általam azonosított kivonuló és tiltakozó csoportok hogyan érzékelik a társadalmi igazságosságot hazánkban, és hogyan viszonyulnak azokhoz a folyamatokhoz, amiket megfogalmaznak Magyarország kapcsán? Lehet-e ennek az érzékelésnek magyarázó ereje abban, hogy az egyén a leírt helyzetből kivonul, vagy tiltakozik ellene. Az interjúk elemzése során azt találtam, hogy a két csoport nagyon is hasonló észlelésekről ad számot, ha a posztiszocialista magyar társadalom működését firtatom. Ezen felül hamar meglátszott, hogy az adatokat szolgáltató társadalmi réteg egyáltalán nem reprezentálja a magyar lakosság egészét: sokkal kevésbé hajlamos sikervakságra (Örkény et. al, 2006) vagy összeesküvés-elméletek gyártására (Krekó, 2012), hiszen egy „átlagos” magyarnál jóval közelebbi kapcsolatban él azokkal a sikeresekkel, hatalommal rendelkezőkkel, akik ezekben az elméletekben rossz fényben tűnnek fel. Ennyiben tehát egy enyhébb kontraszelektációs élményvilág leírását kaptam, mint amire a nagyobb és heterogénebb minták ismeretében számíthattam volna. A kutatásból inkább az szűrhető le, hogy amiben eltért a két csoport, ami magyarázó erővel bírhat, az a tárgyalt kérdésekhez való viszonyulásuk.

A tanulmány eredményeinek további alkalmazhatósága

A kutatásban nem volt célom, hogy a rendszerigazolást, illetve a társadalmi igazságosságról alkotott vélekedéseket, mint önálló magyarázó változó hatását mérjem a kivonulás és tiltakozás eseteiben. Ennek ellenére a kutatás és az elemzés során mindenképpen különbségek kristályosodtak ki a két csoport között ezen a téren, ami indokolhatja, hogy önálló független változóként vegyék figyelembe a közép - kelet európai migráció tanulmányozásában. Bár az ilyen hatások méréséhez longitudinális adatsorok létrehozására lenne szükség, - hiszen egy másik kultúrában eltöltött hosszabb idő hozzájárul a preferenciák és attitűdök átalakulásához (ennek torzító hatását igyekeztem kiszűrni a munka során) – a jelen kutatás eredményei azt mutatják, hogy az emigráció okainak vizsgálatánál mindenképpen magyarázó erővel bírna a rendszerigazolást mérő index. Az aktivista bevonódás terén aligha szükséges taglalni az igazságosság igényének jelentőségét, hiszen az aktivisták pontosan egy ilyen, „rendszerigazolható” világ megteremtésén fáradoznak – ez azt is jelentheti, hogy az ilyen indexeknek esetükben még nagyobb lehet a bejósoló ereje.

Ezeknek a különbségeknek a magyarázó ereje viszont még inkább növekedne, ha a rendszerigazolást, valamint az Örkény (1997) által másfél évtizede használt módszerből (ahol menedzserek és szakmunkások vélt, igazságosnak tartott és „megajánlott” jövedelmeit vizsgálták) képzett kategóriákat egy **interakciós változóként** (Moksony, 2006) vennénk figyelembe a vizsgált válaszok és más magyarázó változók között, amelyeket a migrációt, valamint az aktivizmust tanulmányozók már kiérleltek saját munkásságuk során. Ezt azért látom indokoltnak, mert a kutatás rávilágított, hogy az igazságosságelméletek illetve a rendszerigazolás megszületésénél szintén nagy jelentőségük lehet bizonyos háttérváltozóknak (társadalmi státusz, intragenerációs mobilitás, személyiségjegyek, stb.) viszont a saját csoportjaim azt is megmutatták, hogy ezeknek a háttérváltozóknak a függő változóra (a kivonulás és tiltakozás közötti választásra) gyakorolt hatása átszűrődik a kontraszelekciós Magyarország élményvilágához való viszonyon.

25 éve még valószínűleg többen kételkedtek Dahrendorf (1990) azon tézisében, miszerint a poszt szocialista országokban egy demokratikus alkotmány létrehozásához elég 6 hónap, a liberális piacgazdaság kialakításához csupán 6 év szükséges, viszont egy demokratikus politikai és gazdasági kultúra megszilárdulásához már 60 évre, bő két emberöltőre van szükség. Egyáltalán nem biztos az sem, hogy ezekben az országokban a kapitalizmusnak az a típusa lesz meghatározó, amelyet az azt 2-3 évszázada tökéletesítő nyugat-európai demokráciák működtetnek. Bizton állítható viszont, hogy e közép-kelet-európai demokráciák állampolgárai egyre inkább érzékelik a különbséget a két működésmód között. Ez vezethet társadalmi kohéziójuk megerősödéséhez, amennyiben képesek olyan társadalmi konszenzusok megkötésére, amelyek a régióban erősítik az igazságos társadalom képét. Amíg viszont ennek az érzésnek a hiánya jellemzi a vizsgált társadalmakat, a kivonulás és tiltakozás kapcsolatán mulhat, hogy a társadalmi kohéziójuk erősödik vagy gyengül.

Irodalom

- Berkics M. (2010): *A társadalmi viszonyok és a társadalomban zajló versengés igazságosságának észlelése*. Doktori (Ph.D.) disszertáció, ELTE Pszichológiai Doktori Iskola.
- Berkics M. (2012): Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon. In: Berkics Mihály, Hunyady György (szerk.): *A jog és pszichológia: egy interdiszciplináris mező*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 176-197.
- Berlin, I. (1996): Az utópikus eszmék hanyatlása Nyugaton. In: Uő.: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*. Európa Kiadó, Budapest. 37–74.
- Bródy, A. (2003): Kautz Gyula a szocialista utópiákról. In: Bekker, Zs. (szerk.): *Tantörténet és közgazdaságtudomány*. Aula, Budapest. 101-114.
- Csepeli Gy., Örkény A., (1992): Coexistence of Hidden Cognitive Representations of Socialism and Capitalism in Hungarian Society. International Survey on Social Justice. Working Papers no. 2., Butler University, Indianapolis.
- Csepeli Gy., Örkény A., Székelyi M., Barna I. (2004): Bizalom és gyanakvás. Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle*, 14. évf., 1. sz. 3-35.
- Dahrendorf, Ralf (1990): *Reflections on the Revolution in Europe*. London, Chatto and Windur.
- Douglas S. M., A. Joaquin, H. Graeme, K. Ali, P. Adela, J. E. Taylor (1993): Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*. 19. évfolyam, 3. sz. 431–466.
- Durkheim, É. (2000): *Az öngyilkosság*. Budapest, Osiris.
- Durkheim, É. (1978): *A társadalmi tények magyarázatához*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- Fülöp M. (2009): Verseny a társadalomban – verseny az iskolában. In: Benedek András, Hungler Diána (szerk.): *Az oktatás közügy* (a VII. Nevelésügyi Kongresszus: zárókötet). Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest. 158-184.
- Glózer R. (2007): A diskurzuselemzés módja és értelme. In: Feischmidt Margit, Kovács Éva (szerk.): *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban. Egyetemi tankönyv és szöveggyűjtemény.*
http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszeti/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=841&tip=0 Utolsó letöltés: 2014. március 24.
- Hadarics M. (2012): A jóléti szolgáltatások iránti igény motivációs és ideológiai alapjai Nyugat-és Kelet-Európában. In: Berkics Mihály, Hunyady György (szerk.): *A jog és pszichológia: egy interdiszciplináris mező.* ELTE Eötvös Kiadó. Budapest, 158-175.
- Hirschmann, A.O. (1970): *Kivonulás, tiltakozás, hűség.* Osiris Kiadó, Budapest, 1995.
- Hirschman, A. O. (1993): Exit, Voice, and the Fate of the German Democratic Republic: An essay in Conceptual History. in: *World Politics*, 45. 173-202.
- OECD (2009): Income Distribution and Poverty, Gini at disposable income, post taxes and transfers <http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=IDD> Utolsó letöltés: 2014. március 24.
- Hunyady Gy. (2010): *A közérzet társadalmi hullámverése.* Budapest, Napvilág Kiadó.
- Hunyady Gy. (2012a): Demokrácia a közgondolkodásban és a társadalmi közérzet. in *Magyar Pszichológiai Szemle* 67, (1) 151-172.
- Hunyady Gy. (2012b): Demokrácia élmény, érték és felfogás 2010 politikai fordulata után. In: Berkics Mihály, Hunyady György (szerk.): *A jog és pszichológia: egy interdiszciplináris mező.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 134-155.
- Hunyady Gy. (2013): A személyes szuverenitás és kiszolgáltatottság élménye. in *Magyar Tudomány* (4). 438-452.
- Hunyady Gy., Székely M. (2003): *Gazdaságpszichológia.* Osiris Kiadó, Budapest.

- Inglehart, R. (1997): *Modernization and Postmodernization – Cultural and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press, New Jersey.
- Jensen C., Svendsen G. T. (2011): Giving money to strangers: European welfare states and social trust. in. *International Journal of Social Welfare*, 20. évf, 1.szám. 3-9.
- Jost, J.T. (2003): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kende J., Kende A. (2012) Utak a társadalmi, politikai cselekvéshez: A kollektív cselekvés szociálpszichológiája. In: Berkics Mihály, Hunyady György (szerk.): *A jog és pszichológia: egy interdiszciplináris mező*, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 220-235.
- Kolosi T., Róbert P. (2004): A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta. In: Kolosi T., Tóth I. Gy., Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Társki, Budapest. 48-74.
- Kolosi T., Tóth I. Gy. (2008): A rendszerváltás nyertesei és vesztesei – generációs oldalnézetből. Tíz állítás a gazdasági átalakulás társadalmi hatásairól. In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2008*. Társki, Budapest. 15-45.
- Kornai J. – Rothstein B. - Rose-Ackerman. S, (szerk.): (2005): *Tisztesség és bizalom a posztoszocialista átmenet fényében. A társadalmi bizalom megteremtése a posztoszocialista átmenet időszakában*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Krekó P. (2012) Gyanús világ: egy elemzés vázlata In: Berkics Mihály, Hunyady György (szerk.): *A jog és pszichológia: egy interdiszciplináris mező*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 198-200.
- Ladányi J. (2012): *Leselejtettek*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet (2006): Az intézmények iránti bizalom Magyarországon. Elemzés az elmúlt 12 hónap adatai alapján (2006. október 27.) <http://www.median.hu/object.0FE03EBF-774C-4A7A-8D80-232BDF5414A2.ivy>. Utolsó letöltés: 2014. március 24.

- Merton, R. K. (2000): Társadalmi struktúra és anómia. In Felkai Gábor - Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): (2000): *Szociológiai irányzatok a XX. században II.* Új Mandátum, Budapest. 62-90.
- Moksony F. (2006): *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése. 2., bővített kiadás.* Aula Kiadó, Budapest.
- Orosz G. (2007): Good Citizens? The Dark Side of the Hungarian Competitive Business Life. In. A. Ross (szerk.): *Citizenship Education: Europe and the World.* 412-425.
- Örkény A. (1997): *Hétköznapi igazsága.* Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Örkény A., Csepeli Gy., Székelyi M, Barna I.(2006): Sikervakság: Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. in. Kornai, J. – Rothstein, B. – Rose-Ackerman, S. (szerk.): *Tisztesség és bizalom a posztoszocialista átmenet fényében.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 227-256.
- Örkény A., Székelyi M. (2010): Az igazságosság labirintusaiban. in. *Szociológiai szemle,* 2010. 20. Évf. 2.szám, 4-41.old.
- Róbert P. – Bukodi E.(2004): Changes in Intergenerational Class Mobility in Hungary 1973-2000. In: Richard Breen (szerk.): *Social Mobility in Europe.* Oxford University Press, Oxford. 287-314.
- Szokolszky Á. (2004): *Kutatómunka a pszichológiában : metodológia, módszerek, gyakorlat.* Osiris Kiadó, Budapest.